

door J.B. DREESEN

Ter inleiding : Torenuurwerken versus zonnewijzers (1) (2)

Over de historische ontwikkeling van de openbare tijdsaanwijzing bestaan er nogal wat misvattingen. Zo werd aangenomen dat het torenuurwerk langzamerhand de zonnewijzer aan de kerkmuur is gaan verdringen toen het, door HUYGENS' uitvinding in 1656 (3), nauwkeuriger kon gaan lopen.

Verder zou men voor die tijd "niet op een half uur gekeken hebben" omdat men geen behoefte had aan een fijne tijdsindeling en die ook niet ter algemener beschikking stond.

Ook in dit domein bracht archiefonderzoek een beter inzicht in de evolutie van de openbare tijdsaanwijzing. Torenuurwerken met uurslag, halfuurslag en zelfs kwartierslag waren een eeuw vroeger dan de zonnewijzers, vrij algemeen, op kerktorens en stadhuizen aanwezig.

De uurwerkmakerskunst dateert van voor HUYGENS tijd. De waterklok is de voorloper van het raderuurwerk, omdat men al vroeg het uitstromen van het water koppelde aan een samenstel van raderen. Daarmee werd niet alleen een tijdsaanwijzer gedreven maar, in een aantal gevallen, ook een aantal mechaniekjes die de mensen in verbazing brachten. Berichten over zulke ingewikkelde toestellen komen tot ons uit de klassieke bronnen, zo arabische als westerse. De overgang van waterklok naar raderuurwerk was niet zo groot. Het raderuurwerk werd aangedreven door een gewicht of een gespannen veer (ca. 1375) en de gang werd geregeld door mechanismen die men voortdurend verbeterde. Betreffende het raderuurwerk hebben we houvast aan de volgende feiten : sedert 1220 kent men in Keulen een Uhrmachergrasse (een uurwerkmakersstraat). Deze naam zou eventueel ook op het maken van mechanieken voor waterklokken kunnen slaan. Het raderuurwerk was in 1271 in Parijs niet gekend. De vroegste berichten die vrijwel zeker op het raderuurwerk slaan dateren ca. 1300 op en na 1350 vinden we in vele archieven aantekeningen betreffende de aankoop, reparatie of onderhoud van raderuurwerken voor kerken en stadhuizen.

In zeer korte tijd wordt het slagwerk ingevoerd en laat men op de hele uren, de halve uren en kwartieren een mechanisch schouwspel opvoeren (drie koningen rijden een rondetje, de dood met zeis en zandloper treedt te voorschijn of dichterbij ons komt het mannetje van Sluis ons het uur kond maken). Ook breidt men de uurwerken uit tot astronomische kunstuurwerken (de vroegst gekende in 1354 in Munster en Straatsburg) waarvan er in het Europa van de 15de eeuw veel meer de openbare gebouwen versierden dan nu.

De conclusie is dat reeds voor 1400 elke stad in West-Europa zijn torenklok had en iedere burger kon die kwart over tien horen slaan, juist zoals dat nu nog het geval is. Maar was er dan ook een zonnewijzer aan de gevel van de kerk ? Dat gaan we even na.

De middeleeuwse muurzonnewijzer was, voornamelijk, een zuidwijzer met een horizontale stijl. Het was een copie van de horizontale

zonnewijzers met een gnonoom, een rechtopstaande wijzer. Deze zonnewijzer, die alleen op de evenaar de tijd exact kan aangeven, geeft in onze streken alleen maar een juiste aanduiding op het ware middaguur. Er bestonden nog wel andere soorten zonnewijzers maar die waren niet geschikt als (verticale) muurzonnewijzer.

De moderne zonnewijzer heeft een poolgerichte stijl (Polus). De uitvinding ervan gebeurde niet in de oudheid omdat men er toen geen praktisch nut aan had. De uitvinder en het jaar van uitvinding zijn niet gekend. De eerst gekende verhandeling over de moderne zonnewijzer dateert echter uit 1431 (en is van de hand van enen Nicolaus VAN HEYBACH uit Erfurt. Ze werd in Neurenberg gepubliceerd).

De kennis verspreidde zich snel over West-Europa en in 1475 was de moderne zonnewijzer algemeen bekend, hoewel exemplaren van voor 1475 zeldzaam zijn.

Algauw vindt men in de verhandelingen aanwijzingen voor het construeren van verticale zuidzonnewijzers op wijkende muren en op verschillende vlakken van de kubus. De conclusie is dat de moderne muurzonnewijzer zo ongeveer in 1450 in gebruik kwam, dat is een eeuw na de invoering van de torenuurwerken. Blijft de vraag : wat moest men met zo'n ding aan de gevel van een kerk, als daarboven een uurwerk de tijd aangaf ook als de zon niet scheen ?

Het torenuurwerk heeft allereerst ertoe bijgedragen dat ongelijke uren vervangen werden door gelijke voor de burgerlijke tijdsopgave. Maar torenuurwerken hadden aanvankelijk niet zo'n gelijkmatige gang, dat ze lange tijd gelijk liepen met de zonnetijd. Dit verbeterde eerst na de uitvinding van Christiaan HUYGENS. Voor het bijstellen van de torenklok had men zondermeer een zonnewijzer nodig. De middeleeuwse zonnewijzer kon daarvoor alleen gebruikt worden op het tijdstip van de zonneculminatie dus op het zonnemiddaguur. Als de zon op dat ogenblik achter de wolken zat moest men wachten tot de volgende middag.

De moderne zonnewijzer maakte het mogelijk het torenuurwerk op elk willekeurig uur, dat er zon was, bij te stellen. De functie van de moderne zonnewijzer was dus wel belangrijk maar niet om er de tijd op af te lezen. Dat kon je eenvoudiger op het torenuurwerk. Deze situatie heeft lang geduurd. In Munchen bv. is het bekend, dat op het einde van de 18de eeuw de torenklok van de Frauenkirche gelijk gezet werd met de zonnewijzer uit 1514 en dat de andere openbare klokken van Munchen zich regelden naar de torenklok van de Frauenkirche.

Tot daar deze aanloop tot onze bijdrage van vandaag die het moet hebben van 4 zonnewijzers uit de omgeving van Oostende.

Onze eerste verkenning gaat naar De Haan.

DE HAAN. 1. Villa Zonnewijzer, Rembrandtlaan 11 (dit is de straat die evenwijdig loopt met de Koninklijke baan, richting Blankenberge, 200 meter voorbij de verkeerslichten. Met een beetje goede wil kun je de zonnewijzer zien vanop de baan). Een verticale oostafwijkende poolstijlzonnewijzer uit 1925. Ontwerp en de realisatie is waarschijnlijk van de architect Valentin VAERWIJK uit Gent. Hij ontwierp praktisch al de villa's (meest met een typische gevelversiering) in die straat.

De zonnwijzer is voorzien van een latijnse spreuk : HORAS NON NUMERO NISI SERENAS (vrij vertaald : DE UREN WORDEN NIET GETELD BEHALVE WANNEER HET HELDER IS) en de aanduiding ANNO 1925.

DE HAAN 2. Op de meer westelijk gerichte gevel van Villa Zonnwijzer in de G. Carlierlaan. Een verticale westafwijkende poolstijlzonnwijzer van een gelijkaardige opzet als De Haan 1 en waarschijnlijk uit het zelfde jaar. Hij is voorzien van de latijnse spreuk SINE SOLE SILEO (vrij vertaald : ZONDER ZON ZWIJG IK).

In de voortuin staat nog een stenen kolom waarop vroeger, te oordelen aan de gaten die in het bovenvlak van het stuk voorkomen, een inmiddels verdwenen, horizontale zonnwijzer moet gestaan hebben. Drie zonnwijzers voor één huis, dit zal meteen wel de reden zijn waarom de villa ZONNEWIJZER noemt.

Binst dat U toch in De Haan bent bekijk dan ook even in de Orteliuslaan een prachtige in de gevel ingewerkte windroos met de volgende engelse tekst : YE AULD WIND DIAL (vrij vertaald : GIJ OUDE WINDROOS). Ook hier was de architect Valentin VAERWIJK.

We gaan over naar de andere kant van Oostende waar we in Gistel twee zonnwijzers noteerden.

GISTEL 1. Mosselstraat nr. 29 op de tuinmuur van het huis van onze geachte Plate-leden, de heer en mevrouw TITECA-VAN ELSLANDER, hangt een verticale zuidpoolstijlzonnwijzer. Het is een stuk in gepolychromeerde ceramiek afkomstig uit het zuiden van Frankrijk. Er staat tenandere de volgende aanduiding op "Cadran solaire Artissime 26110 Nyons".

GISTEL 2. Mosselstraat nr. 31 in de tuin van het huis van de heer en mevrouw BEELAERT (oud-kommandant van het Militair Hospitaal te Oostende) staat een horizontale zuidpoolstijlzonnwijzer. De koperen plaat met wijzer staat op een zandstenen voetstuk, die spijtig genoeg gebroken is. Op de wijzerplaat staat het jaartal 1730 en op het voetstuk staat de volgende latijnse tekst SEMPER AMICIS HORA ABI NON MORATUR HORA IN AMBULA LUCE. Voorlopig waag ik me nog niet aan de vertaling van de tekst.

Bronnen en gegevens

- (1) ZINNER Ernst. Astronomische instrumenten. Munchen 1967.
- (2) De Zonnwijzerkring. Bulletin 10. Blz. 431 en volgende.
- (3) Christiaan HUYGHENS. Nederlans wis-, natuur- en sterrekundige. Geb. 14/4/1629 - gest. 8/6/1695. Stelde de golftheorie van het licht op, vond het slingeruurwerk uit, ontdekte een van de wachters en de ring van Saturnus en schreef een eerste wetenschappelijk werk over de kansrekening.

Noot

Bij vergissing werd de foto van de zonnwijzer Mosselstraat 29, Gistel, het onderste boven afgedrukt. Gelieve ons hiervoor te verontschuldigen.

ZONNEWIJZERS IN WEST-VLAANDEREN IV

In de omgeving van Oostende, De Haan en Gistel.

Poolstijlzonnewijzer
van het verticale type.
G. Carlierlaan, De Haan

Poolstijlzonnewijzer
van het verticale type.
Rembrandtlaan, De Haan

Als toemaatje
een zeer mooie windroos.
Orteliuslaan 8, De Haan

Poolstijlzonnewijzer
van het verticale type.
Mosselstraat nr. 29, Gistel

Poolstijlzonnewijzer
van het horizontale type.
Mosselstraat nr. 31, Gistel